

Dr. Ger Jacobs

DE KAPEL VAN LIESSEL IN EEN VLAAMS BETHLEHEM?

Circa 450 jaar geleden stierf de schilder Lucas Gassel van Helmont (geboren rond 1488) in Brussel. Een van zijn belangrijkste verdiensten is zijn bijdrage aan de ontwikkeling van het landschap als schildergenre. Zijn oeuvre vormt een onmisbare schakel tussen de “ontdekker” van het landschap Joachim Patinir (1480-1524) en de “voltooier” Pieter Bruegel de Oude (1525-1569). Daarmee zijn de grote landschapsschilders uit Hollands “gouden” 17^e eeuw schatplichtig aan de z.g. Vlaamse maniëristen waaronder de Helmondse schilder.

Het wereldlandschap

Lucas Gassel heeft al zijn landschappen geschilderd binnen de muren van zijn atelier. Dat komt niet alleen omdat het in zijn tijd ten ene male onmogelijk was om buiten te schilderen maar vooral ook door zijn manier van werken. De Helmondse schilder stelde ze samen uit veel verschillende beelden. We zien Vlaamse dorpen en steden, het boerenland met boerderijen en hofsteden, meanderende rivieren met vruchtbare oevers en ver weg gelegen havens, kaal en scherp hooggebergte met gevaarlijk slingerende paden en wankelende bruggen en aan de verre horizon versmelten hemel en aarde. En dan zijn er ook nog de soms tientallen, maar ook wel eens circa honderd, mensen die deze wonderlijke wereld bevolken. De boeren, herders, vissers, marskramers, soldaten, geestelijken en adellijke personen tonen een uitstekend beeld van zowel de bezigheden buitenshuis als de samenstelling van de 16^e eeuwse maatschappij. Omdat hij steeds een eenduidig licht hanteert komen zijn landschappen, ondanks het artificiële karakter, vertrouwd en echt over. Maar op de keper beschouwd kan zo’n diversiteit van deellandschappen nooit gelijktijdig voorkomen. Lucas Gassel, maar ook enkele van zijn tijdgenoten, schildert met al die landschapsfragmenten als het ware een samenvatting van de toen bekende wereld. Het is een geconcentreerde wereld die in de kunst geschiedenis de naam “wereldlandschap” heeft gekregen.

De motieven

Waar haalde de schilder al die motieven vandaan? Natuurlijk heeft hij gedurende zijn reizen tussen Helmond, Antwerpen, Luik en Brussel –maar misschien ook wel over de Alpen naar Italië- verschillende indrukken vastgelegd; tekenend op papier of direct opgeslagen in zijn geheugen. Ook het werk van anderen inspireerde hem, zoals dat van Joachim Patinir, Herri met de Bles (1510-1550), Pieter Coecke van Aelst (1502-1550) en Pieter Bruegel. In bijna alle schilderateliers werden ook prentenmappen gebruikt met werk van o.a. Lucas van Leiden (1494-1533), Martin Schongauer (1448-1491), Albrecht Dürer (1471-1528) en Hans Holbein (1497-1543). De Helmonder kende ook de verhalen uit het Oude en Nieuwe Testament evenals die van de klassieke mythologie. Daarbij verkeerde hij in kringen van humanistische geleerden. De laatste tien jaar van zijn leven was hij goed bevriend met Dominicus Lampsonius (1532-1599). Onderlinge gesprekken, brieven en de uitwisseling van boeken zullen niet zelden nieuwe inspiratie hebben opgeleverd. Naast dat alles zal hij, zoals iedereen in meer of

mindere mate, hebben beschikt over een aantal herinneringsbeelden uit zijn jeugd. Of hij daarbij beschikte over een fotografisch geheugen is jammer genoeg niet bekend. Met deze rijkdom aan beeldend materiaal stelde hij, geholpen door zijn fantasie, zijn kennis van de wereld en een groot artistiek vakmanschap, zijn bekende wereldlandschappen samen. Gezien de enorme detaillering moet elk paneel een tijdrovende klus zijn geweest. Zeker in het iconische paneel met de titel *De vlucht naar Egypte* (afb. 1).

De vlucht naar Egypte

Het gesigneerde en gedateerde paneel is sinds 1953 te bewonderen in het Bonnefantenmuseum van Maastricht dankzij een langdurig bruikleen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

**1. Lucas Gassel, *Vlucht naar Egypte*, 1542, olieverf op paneel 67,5x88,5 cm.
Bonnefantenmuseum Maastricht (foto Peter Cox)**

Het is een verbeelding van de vlucht van Maria, Jozef en het kindje Jezus naar Egypte zoals opgetekend in de apocriefe bijbelboeken. Op de voorgrond leidt Jozef het ezeltje waarop Maria met het kind zit. In het midden van het paneel daalt een groep soldaten uit het kasteel af naar het dorp Bethlehem om in opdracht van koning Herodes alle kinderen jonger dan 2 jaar om te brengen in de hoop dat daaronder ook de nieuwe, door de drie wijzen, aangekondigde koning is. Aan de rechterkant vragen de soldaten aan de oogstende boeren of zij de vluchtelingen hebben gezien. Zij vertellen, op advies van Maria, dat het vluchtende stel tijdens het zaaien van het koren zijn gepasseerd. Ze zeggen er niet bij dat het gewas op wonderlijke wijze in één nacht tot rijpheid was

gekomen. De soldaten beseffen dan dat het te laat is en staken de achtervolging. Dat Jozef op de goede weg is kon hij o.a. zien aan de afgodsbeelden die langs de weg stonden. Bij de nadering van de H. Familie vielen ze spontaan van hun voetstuk of ze braken in stukken. Op het Maastrichtse paneel wijst hij Maria op het neerstortende afgodsbeeld in het wegkapelletje aan de boom. Gassel heeft het verhaal verbeeld binnen een compositie in kleurperspectief aan twee zijden geflankeerd door coulisseachtige boom- en bossagegroepen. Wanneer we de narratieve kant van het paneel terzijde schuiven en ons richten op de picturale kwaliteiten ontdekken we hoe de kunstenaar ons laat genieten van de enorme diepte van het prachtige landschap, van de veelheid van landschappelijke motieven en de kleurstelling die vervaagt en teer wordt naargelang ze de horizon bereikt. Het is daarmee ook een schilderkundige ode aan de schoonheid van de natuur en de pracht van de schepping. Maar we genieten niet alleen van het geheel, ook de details trekken onze aandacht. Vooral daarin laat hij zien dat hij niet alleen een uitstekende landschapschilder is, maar ook een boeiende verteller.

Een Brabants Bethlehem met een merkwaardig kerkje?

2. Het dorp Bethlehem (detail uit Vlucht naar Egypte)

Midden in het landschap situeert hij het dorp Bethlehem, de geboorteplaats van Jezus. (afb. 2). Al zou hij dat waarschijnlijk wel gekund hebben, hij heeft geen enkele moeite gedaan een reconstructie te maken van het Palestijnse Bethlehem rond het jaar 0. Het is een Vlaams/Brabants dorp geworden zoals er in zijn tijd veel waren: een dorpsplein omringd door een kerk en huizen van verschillende formaten met uitvalswegen in verscheiden richtingen. Ze voeren naar bossen, hooggebergte, heuvelachtige gebieden en het boeren platteland met hofsteden en boerderijen. Op het dorpsplein is de kindermoord in volle gang, soldaten grijpen kinderen en angstige ouders proberen met hun kind in de arm het geweld te ontvluchten.

3. De kerk van het dorp (detail uit Vlucht naar Egypte)

Wanneer we de kerk dichterbij halen (afb.3), blijkt het een merkwaardig bouwsel te zijn. Het van oorsprong eenvoudige Romaanse gebouw is uitgebreid met een verhoogd, gotisch priesterkoor. Men heeft daarbij geen enkele moeite gedaan de twee stijlen met elkaar te verweven. Het zijn twee gebouwen, die pardoes tegen elkaar zijn geplaatst. Ook al lijkt dit op het eerste oog vreemd, in de 15^e en 16^e eeuw was dit niet ongebruikelijk. Met de groei van de bevolking werd de veelal romaanse kerkruimte (in dorpen moeten we eerder spreken van een kapel) te klein. Uitbreiding met een gotische constructiewijze ging relatief snel, bood meer licht en ruimtelijke mogelijkheden en beantwoordde daarnaast aan een gevoel van moderniteit. Het was niet alleen het ruimtegebrek, maar ook de kerkbranden waren niet zelden een reden tot verbouwing en vernieuwing. Veel van dergelijke verbouwde kerken uit de 15^e en 16^e eeuw hebben de tand des tijds niet doorstaan, maar gelukkig zijn er vandaag de dag nog enkele voorbeelden te zien in Dennenburg (Ravenstein), Barneveld, Eethen, Schin-op-Geul, Pieterburen en Leur (Nijmegen). Voor de verdwenen gebouwen (zoals de kerk van Aalst) zijn we aangewezen op oude architectuurboeken, archieven en schilderijen. Het zijn gebouwen die we nu als een tijdsbeeld van een groeiende geloofsgemeenschap kunnen zien. Voor de bewoners van de dorpen was het een stenen bewijs daarvan, met een duidelijk groeipatroon van klein naar groot en van laag naar hoog:

Gassel zal de grote en kleine heiligdommen in zijn jeugd in en rond Helmond en tijdens zijn reizen zeker zijn tegen gekomen. Genoot de bijzondere Romaans-Gotische constructie daarbij, meer dan anderen, zijn belangstelling?

Het herinneringsbeeld

Hoe betrouwbaar zijn herinneringsbeelden? Het is, volgens Kees Vreugdenhill, bekend dat ze steeds veelvuldiger opduiken en gebruikt worden naar gelang men ouder wordt. Maar ook dat ze met het verloop van de tijd waziger, kleiner en minder gedetailleerd worden. Ze willen zich daarbij ook wel eens vermengen met later opgeslagen, soortgelijke beelden.

Onderzoekers Gunter en Bodner kwamen o.a. tot de conclusie dat herinneringsbeelden, opgehaald en vastgehouden in het werkgeheugen, vrij snel hun levendigheid verliezen terwijl de emotionele beladenheid in de loop van de tijd minder snel afneemt.

Hoe ziet Gassels mogelijke herinneringsbeeld van het kerkje in zijn Brabantse Bethlehem er uit? Een massieve, vierkante toren in drie even brede geledingen wordt bekroond met een piramidale, licht geknikte torenspits. Deze is voorzien van dakkapellen. De romp heeft steunberen op de hoeken, rondboogvormige galmgaten en een klok of een zonnewijzer die asymmetrisch is geplaatst. Het Romaanse rietgedekte, lengteschip, dat door het ervoor staande huis niet helemaal zichtbaar is, heeft een eenvoudige vorm zonder zijschepen en het zadeldak en is voorzien van dakkapellen. Het aangebouwde gotische priesterkoor is aanzienlijk hoger dan het romaanse lengteschip. Het is voorzien van spitsboogramen en steunberen en wordt afgesloten door een halfronde apsis. Een kleine vieringtoren siert het dak.

De Sint Hubertuskapel in Liessel

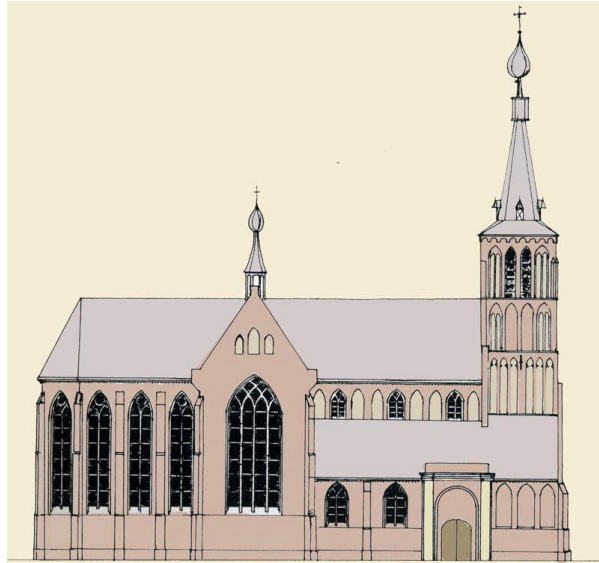
Wanneer we de kenmerken van het kerkje in Gassels paneel relateren aan de nog bestaande of in boeken, archieven of schilderijen voorkomende 15^e eeuwse kerken in het toenmalige hertogdom Brabant blijken er weinig te lijken op Gassels kerkje, maar een onderzoek naar de kerkgebouwen uit Gassels jeugd biedt meer perspectief.

De middeleeuwse Helmondse Lambertuskerk (afb.4), waar vandaan hij op 100 meter woonde, komt niet als herinneringsbeeld in aanmerking. Zij heeft een slanke knoptoren, gedeeltelijke zijbeuken, een dwarsschip en geen hoogteverschil tussen het middenschip en het priesterkoor.

De Romaanse kerk van Deurne, de plaats waar zijn vader is geboren, komt op het eerste oog misschien meer in aanmerking. Dit heiligdom werd aan het einde van de 15^e eeuw ook uitgebreid met een hoger, gotisch priesterkoor, maar tegelijk ook met een dwarsschip. Daarbij had het lengteschip gedeeltelijk zijbeuken en de toren was slank (afb. 5)

De kapel van het dorp Vlierden had, volgens een tekening uit 1685 (afb. 6) een plompe, lage toren die geïncorporeerd was met het rietgedekte lengteschip terwijl de hoge aanbouw geen gotische kenmerken heeft.

Het kerkgebouw dat het meest in aanmerking komt als Gassels jeugdherinnering is de toenmalige Hubertuskapel van Liessel. De Boxtelse landmeter, kaartenmaker en architect Hendrik Verhees (1744-1813) maakte tussen 1787 en 1809 schetsen en aquarellen van oude bouwwerken die hij tijdens zijn reizen door Noord-Brabant, Holland, Gelderland en Limburg tegen kwam. Niet zelden betrof het kerkelijke gebouwen. In 1788 maakte hij een, enigszins onbeholpen, tekening van de Liesselse kapel (afb.7).

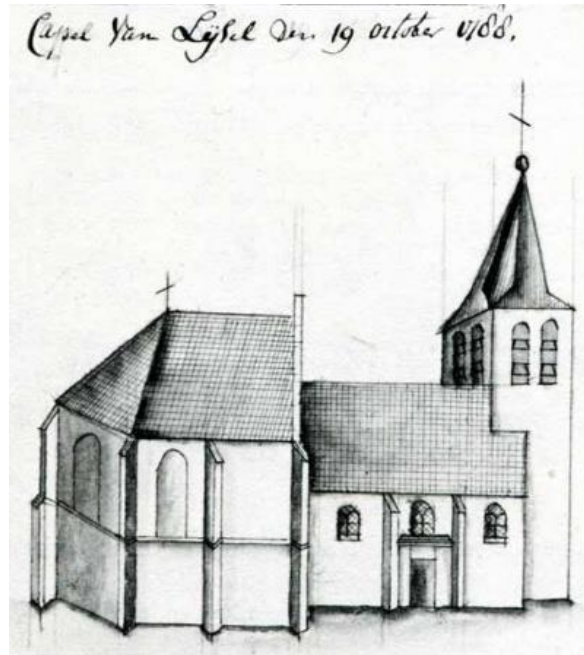
4. Reconstructietekening van de Middeleeuwse Lambertuskerk Helmond

5. Hendrik Ouwering, *Willibrorduskerk Deurne*, 1876

6. Hendrik Spilman, *Kapel van Vlierden*, 1738

7. H. Verhees, *Kapel van Liessel*, 1788

Streekhistoricus Hendrik Ouwering meldt dat de kapel met de toren dateert uit het einde van de 14^e of het begin van de 15^e eeuw en de gotische uitbreiding in de loop van de 15^e eeuw gestalte kreeg. De kapel, onder beheer van de Willibrordusparochie van Deurne, was gewijd aan de maagd Maria en de H. Hubertus van Luik. Eeuwenlang was het een bedevaartsoord voor jagers. Later werd zij verbouwd tot parochiekerk.

Ook al zijn er duidelijke overeenkomsten, er zijn ook enkele verschillen. Maar de eerder genoemde kenmerken van een herinneringsbeeld in aanmerking nemend durven we toch voorzichtig te stellen dat het kerkgebouw dat Gassel in "De Vlucht naar Egypte" heeft geschilderd een herinneringsbeeld kan zijn van de Liesselse kapel. Immers de vorm en de stijl van de drie bouwvolumes en de onderlinge massa- en hoogteverhouding komen overeen met de tekening die Hendrik Verhees maakte, We gaan er daarbij van uit dat de Boxtelse landmeter nauwkeurig te werk is gegaan. Gassel kan het wezenlijke van de bouw hebben aangevuld met herinneringen van details uit andere kerkgebouwen waarbij een zeker picturaal genoeg een rol kan hebben gespeeld.

Maar er zijn nog andere redenen waarom we denken dat de Helmondse schilder de Liesselse kapel moet hebben gekend en gebruikt in zijn paneel uit 1542.

De familie Gassel en Liessel

Het dorp Liessel behoorde in de 15^e eeuw bij het gebied dat bestuurd werd door Everard van Doerne, heer van Deurne en hoogschout van Stad en Meierij van Den Bosch. Deze had er de vesting "Het Blokhuis" laten bouwen ter verdediging van het gebied tegen aanvallen van troepen uit het Gelderse. Naast de Hubertuskapel was deze vesting het enige gebouw van betekenis in een peeldorp dat bestuurlijk en kerkelijk was aangewezen op Deurne. Vlak bij de kerk van Deurne woonde de bierbrouwer Anthonis van Gassel, de opa van Lucas. Hij was een vooraanstaande en

rijke burger, die naast zijn huis ook bezittingen had in en aan de rand van het dorp. Na zijn dood vermaakte hij deze aan zijn kinderen (en kleinkinderen?). Hij stierf pas na zijn zoon Jan, de vader van Lucas. In hoeverre Lucas daarom heeft kunnen beschikken over geld van zijn opa is onbekend, maar het vermoeden is wel dat opa Anthonis ook heeft kunnen bijdragen aan de ambities van zijn kleinzoon Lucas. Heeft hij hem daarbij ook bedacht met een erfpacht op een bezitting in Liessel of heeft Lucas die gekregen bij het overlijden van een van zijn Deurnese ooms Jacob, Nicolaas en Leonard. De familie Gassel was zeker niet onbemiddeld. Het staat hoe dan ook vast dat Adriana, de Helmondse nicht van Lucas Gassel, in 1569 aan Paesquyna van Breda de helft van een jaarlijkse erfpacht van 1 mud rogge uit een goed in Liessel verkoopt. Adriana verklaart daarbij dat zij de betreffende helft had gekregen van haar wettige oom meester Lucas van Gassel.

Het is zeker niet onwaarschijnlijk dat Lucas Gassel vanuit Antwerpen of Brussel enige keren terug is gekeerd naar Helmond en Deurne. De reis te paard of met paard en wagen was niet onoverkomelijk lang. Was hij aanwezig bij de huwelijken van zijn zussen of de begrafenis van zijn ooms. Kon hij dat combineren met het innen van de erfpacht in Liessel? Zou hij toen als gelovig katholiek de Liesselse kapel zijn binnen gegaan om Maria en Hubertus te vragen om een veilige terugreis?

We eindigen met drie vraagtekens zoals er veel zijn rond Lucas Gassel. Door de minimale geschreven gegevens over zijn leven blijft hij een raadsel dat we slechts stukje bij beetje kunnen ontrafelen door toevallige ontdekkingen of door aannemelijke veronderstellingen proberen te onderbouwen.